

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ IV

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ НИКАНДРА МОЛЧАНОВСЬКОГО

Єсть люди, котрих життя, як книга друкована, отворена, всім приступна і ясна. І єсть люди, котрих коли не все життя, то власне те, що становило найцінніший, найблагородніший зміст їх життя, що оживляло його й світило й робило цінним се життя в їх власних очах, зістається закритим листом, приступним тільки тісному кружкові близьких, а незаним зовсім ширшим кругам суспільності. До сеї другої категорії належав чоловік, котрому хочу я присвятити кілька згадок на вступі нового річника наших “Записок” — їх цінитель і вірний друг Никандр Васильович Молчановський, котрого стратили ми 5 (18) минувшого грудня.

В широких кругах знали його як талановитого, совісного, тямущого урядника, який досить успішно робив свою кар'єру, зайняв визначну службову позицію й мав перед собою вигляди на ще дальші успіхи в службі; одні цінили в нім чоловіка справедливого і тямущого, який в кожду роботу вносив енергію й солідне знання; інші — чоловіка ліберального, гуманного, який своїми впливами усував різні різкі хрповатості старого режиму. В наукових кругах його знали як автора кількох робіт, що зробив їх в молоді літа, “подавав надії” стати визначною науковою силою, але потім “проміняв” наукову дорогу на службову кар'єру. Мало хто знав, що науковим інтересам своєї молодості зістався він вірним і пізніше, не перериваючи зв'язків з науковими областями, які його інтересували, слідячи за літературою, за науковим рухом і часами відзиваючись на його здобутки. Ще менше знано, що сі наукові інтереси були в покійнику інтегральною частиною його глибокого заінтересування минувністю й сучасністю своєї вітчизни, що він інтересувався й займався історією України як українець, глибоко прив'язаний до української землі, заінтересований її минувністю й будучністю, її економічними й національними відносинами, її сучасною долею й можливістю будучого розвою. І в тім лежав глибокий трагізм життя сього талановитого, високоосвіченого, вражливого чоловіка, що сим інтересам міг він віддавати тільки округини свого часу, своїх сил, своєї праці, і то як пасивний глядач, або потайний приятель, тимчасом як всю енергію, всю працю його забирала інша робота, зовсім чужа, переважно несимпатична, часто прикра, незгідна з його переконаннями. При всіх здібностях, багатих засобах інтелігенції й знання, при незвичайній працьовитості, робочій витривалості, він не здужав виломитися з сеї задушливої атмосфери, якою окружила його службова обстановка і яка все гіршала, ставала все небезпечнішою, відразливішою для його духової істоти. Обдарований природою й вихованням всіма дарами, потрібними для того, щоб доступити першої вимоги кожної морально і духово розвиненої одиниці — свобідного самоозначення, він не міг досягнути сього щастя, висловленого в науці поета:

*дорогою свободной
иди, куда влечет тебя свободный ум,*

і вмер, як бідний невільник, зломлений тяжкими моральними мурами, тою трагедією життя, глибоким контрастом своїх ідеальних змагань з дійсністю, в яку уложилося його життя, — не мавши відваги розбити кайдани, в які його закувало життя, й утечі. Повне глибокого трагізму життя для тих, хто знав його. Страшна характеристика сучасного “безвременья”, яке переживає з цілою Росією російська Україна. Характеристичний показчик тих страшних обставин, в які поставило се “безвременье” культурну й наукову роботу, засудивши їх на безплідність.

* * *

Я не буду переказувати біографії Молчановського. Він був подолянин з роду — зі Східного Поділля, пізно колонізованої степової займанщини на границі з Херсонщиною. Тут, в селі Лозоватій Балтського повіту, більше як сто літ парафію займав рід Молчановських, і батько Никандра Василь 45 літ був священником. Тут в 1858 р. родився й Никандр Молчановський, на все життя заховавши живу любов і прив'язання до своєї тіснішої вітчизни, живі інтереси до історії, економіки, суспільно-національних відносин її, й заповівши поховати себе на цвинтарі своєї рідної парафії, поруч батька й матері, яку гаряче любив.

Молоді літа талановитого хлопця припали на часи гарячого Sturm- und Drangperiod-у [буремного періоду] російського життя, й воно скоро вибило його з наукової дороги*, яку він собі вибирав. В 1877 р. вступив він до Київського університету, повний енергії, жажди знання, запалу до наукової роботи, відразу звернувши на себе увагу і товаришів, і професорів. А вже кілька місяців пізніше, вмішаний в політичну історію, був висланий на заслання до В'ятської губернії*, де мусив пробути півтретя літ, спочатку в маленькім містечку Котельничу, потім ще в гіршій, останній сільській дірі, де не було вже ніякого сліду інтелігентного товариства. Молчановський не зломився тим, вів і далі свої наукові заняття — оскільки було се можливо, багато писав до петербурзьких видань на теми місцевого життя*. Нарешті в 1881 р., під час “диктатури серця” гр[афа] Лоріс-Мелікова* його вернено й дозволено назад вступити до Київського університету. З потроєною енергією кидається він наново в вир університетського життя, віддається незвичайно інтенсивно науковій роботі, головню історії — українській і загальній, і економіці — теоретичній (суспільній економії) й економічній історії. Пише велику працю на факультетську тему по історії Поділля, ряд начерків з економічної історії Європи в XVI—XVIII в. для доповнення курсу нової історії Зеворта, видаваного проф. Лучицьким*, потім береться за другу більшу роботу на факультетську тему: “Цеховая система Пруссии

и реформа цехов при Штейне и Гарденберге”*. Обидві праці на факультетські теми були нагороджені золотою медаллю й ухвалені до друку. Перед Молчановським, коли він кінчив університет 1884 р., стелилася вже нарешті широка й проста наукова дорога, але нова “історія” — зовсім дурна, оперта на непорозуміннях, — і двері університету замикаються для Молчановського. Замість готуватися до професури він вступає до суду, секретарем київського з’їзду мирових суддів. З гадкою про катедру й наукову працю треба було попроситися. Був то час найгіршої реакції в університетських сферах; час ославленої університетської устави 1884 р.*, вершка російської реакційності; час розгрому Київського університету за студентську демонстрацію під час його ювілею восени 1884 р.* Загальна реакція запанувала по університетах. В Києві університетом правив всевластно, з своєю компанією, славний Рененкампф*, використовуючи реакційний терор для зміцнення свого панування. Все ліберальне, поступове поспускало уха, притихло; живе університетське життя замовкло — на довгі літа, до нинішнього дня.

Молчановський попри службові заняття, що забирали масу часу в новій для нього сфері, кілька літ займався виготовленням до друку й друкуванням своїх студентських праць про Подільську землю й німецькі цехи. Історія Поділля була закінчена друком в 1885 р. і вийшла під титулом: “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., преимущественно по летописям”*. Вона зістається досі одинокою науковою монографією по старій історії Поділля, хоч і в своїм друкованім виді зісталася з усіма прикметами студентської, ученичої, хоч і талановитої роботи. Очевидно, зайнятий роботою про цехи, Молчановський не мав досить часу, щоб основніше переробити свою першу працю. Правда, що й тема була трудна — бо незвичайно бідна матеріалом. Але в кождім разі праця ся в тім виді, як її маємо, стоїть значно нижче наукових здібностей і методу автора й мусить завсіди бути трактована як перша, ученича робота його. Пізніше він носився з гадкою її перероблення для книговидання — я чув се від нього в 1894 р.; він збирав для того матеріали, але чи зробив щось для самого перероблення, мені невідомо.

Коли з поч[атку] 1886 р. “Киевская старина”, по смерті Лебединцева*, перейшла в руки київського кружка українських істориків і літератів, Молчановський також зблизився до сього кружка й став брати діяльну участь в журналі. Статті давав він рідко: службові обов’язки не давали стільки часу, щоб обробити якусь тему спеціально. Зрештою, не був він здатний до того, аби вхопитися руками й зубами за якусь тему і влізти в неї цілком, вирікши всяких інших інтересів. Для нього було органічною потребою слідити, хоч би в загальніших формах, за духовим і науковим рухом, за політичним життям; він старанно слідив за пресою, за літературою,

і се заби́рало його вільні хвилі. Через те участь його в “К[иевской] старине” проявлялася головно в рецензіях, рефератах, перекладах*. З статей занотуємо одну тільки (з 1889 р.): “Киевское городское управление в 1786 г., по протоколам заседаний городской думы” (невиданим)*. Але й його рецензії часом варті були статей — стільки знання, свіжої гадки вносив він до них. Такі, напр., його рецензії книжок: *de Gubernatis*, *Dictionnaire des ecrivains* (1889), *Рождественский*, Южно-русский штундизм (1890), *Захарченко*, *Киев теперь и прежде* (1890), *Каманин*, Переписи еврейского населения в 1765—1791 гг. (1891), *Филевич*, *История древней Руси* (1896 — взірєць з їдливої, дотепної іронії)*.

* * *

Незалежно від своїх наукових прикмет, рецензії й комунікати Молчановського інтересні в того погляду, що відкривають нам широкий круг наукових і суспільних інтересів покійника. Будучи і в науці істориком-економістом і економістом-істориком, він лучив інтереси до української історії з інтересами до сучасного економічного, суспільного й національного життя України. Подолянин з роду, він особливо інтересувався минувшістю й сучасністю України Західної. Заняття старою історією Поділля відкрили йому очі на попередні стадії тої національної й класової боротьби, ареною котрої була протягом віків Західна Україна, ввели його в розуміння сих контроверсій в старім письменстві і в новішій літературі. Його пізніша адміністраційна діяльність, вводючи його в найріжніші фази економічних, суспільних і національних відносин Правобічної України, вимагала знайомості з сими питаннями й їх історією. Відси незвичайно широкий круг його інтересів, його лектури, з котрої замітки й справоздання давав він в журналі. Він слідив, як, може, ніхто більше з київських наукових кругів, за видавництвами галицькими, за літературою науковою й публіцистичною польською; заінтересувався мовою угорською, вчився її й задумував написати коротку історію Угорщини для одного з російських видавництв. Національні й культурні відносини Галичини, органічно зв’язані з аналогічними відносинами Правобічної України, інтересували його дуже живо: він розумів їх, чув свою моральну близькість з тою культурною й національною стихією, з суспільно-політичною й національною боротьбою Галичини і гаряче спочував культурним і політичним змаганням тутешньої, української народності. Се замітно вирізняло його з-поміж київського кружка, де здавна в значній мірі задавали тон “задніпрянці”, яким далекі, малозрозумілі й чужі були ті галицькі “прокляті питання”.

Своє становище до галицького культурно-національного руху Молчановський зазначив в ряді рецензій, присвячених нашому видавництву*. Він розпочав їх в 1895 р., коли взяв я на себе редакторство “Записок”, і вів їх

протягом кількох літ, поки не ослабла взагалі його участь в бібліографічному відділі “Киевской старины” (перші огляди були друковані в 1895 р. — кн. XI і XII, потім в 1896 — кн. II, V і X, 1897 — кн. I, V і VII, останній в 1898 — V: огляд томів XVIII—XXI)*. Було се незвичайне “поручення” редакції, сповнюване співробітником; Молчановський соп amoге [з любов'ю] вів свої огляди, й коли перестав їх давати, редакція так і не спромоглася на референта, який би вів сі огляди так старанно і постійно, як давав їх покійник. Крім подавання змісту “Записок” і критичних оцінок уміщених тут праць, покійник все дбав про те, щоб знайомити читачів “К[иевской] старины”, себто українську суспільність Росії, з розвоєм самого Наукового товариства ім. Шевченка, будити на Україні симпатії до нього й його завдань: до наукової роботи на українській мові і ширше — до розвою національної української культури. Його не зражала, як багатьох інших українців-старовірів, гаряча атмосфера галицького життя, неустанна партійна боротьба, політичні рахунки, які влазили, перепліталися з інтересами культурними. Він розумів, що то невідмінна прикмета кожного гарячого, переломового часу, який переживала тоді галицька суспільність. “При современных внутренних отношениях в Галичине, при массе вопросов экономического и политического характера, остающихся неразрешенными в согласии с жизненными интересами большинства местного населения, напрасно было бы тешить себя химерами и ожидать, что изучение прошлой и современной жизни этого народа может идти в духе спокойном, беспристрастном, так сказать, академическом”*, — писав він в огляді перших томів і з вдовolenням підчеркував, що Товариство дбає про те, щоб в обговорювання сих гарячих питань внести науковий метод, прийняті в культурних і наукових кругах Європи способи обговорювання таких питань. Навпаки, витикав всяке ухилення від об'єктивного трактування їх. Зазначуючи, що редакція III т. “Записок” (Ол[ександр] Барвінський) додала до поданої там статті В.Будзиновського про аграрні відносини редакційне застереження*, він закидає редакції, що вона непотрібно застерігається против виводів автора, коли їх не годні збити фактами економісти й публіцисти шляхетського табору. Його не вражали труднощі, які приходилося поборювати в творенні самого органу наукової роботи — наукової української мови, здатної до докладного віддавання наукової мислі. Навпаки, він бачив великі успіхи в сім напрямі. «Что касается, в частности, до вопроса о языке, на котором “Общество” публикует свои труды, — писав він, — дело это, как всякое серьезное дело, представляет на первых порах много технических трудностей; но трудности эти отнюдь не непреодолимы, и вышедшие томы “Записок” доказывают это блистательным образом, в чем легко убедиться всякому знакомому с языком, обратившись к самым “Запискам”)*. Не переставав він, з огляду на свою аудиторію, вказувати на природність і

законність ідеї — наукової роботи на своїй рідній мові. З радістю підносив він розвій і успіхи Товариства на науковім полі, поступ “Записок”, перші овочі мого історичного семінару у Львівськiм університеті (1897, VII)*. Болів душею над тяжкими хвилями й кризами, які приходилося переживати Товариству й його науковій роботі, але не переставав підтримувати в своїх читачах віру в успіхи національної культури. “Общество Шевченка во Львове, — пише він в 1898 р., — встречает свой первый юбилейный год в полном разгаре деятельности на пользу родного языка и литературы и с чувством нравственного удовлетворения может оглянуться на пройденный нелегкий путь, не унывая пред трудностями, еще предстоящими. Милостив Бог! В планы природы, очевидно, не входит погибель живых народных организмов, способных к самостоятельному и оригинальному развитию”*.

* * *

З кінцем 1890 р. Молчановський перейшов з судівництва до адміністративної служби, вступивши до канцелярії київського генерал-губернатора, спочатку начальником *отделения*, а пізніше, в 1902 р. став управляючим канцелярією. Не знаю мотивів, але був то невірний крок. Навіть в “спокійніших” часах, в 1890-х рр., тутешня атмосфера була не для Молчановського, не кажучи за останні роки. Правда, за генерал-губернаторства Драгомирова* йому усміхнулася надія вернутися до наукової роботи: Драгомиров цинив Молчановського як ученого і з свого боку давав йому можливість уділяти щось для сеї роботи. Молчановський в тім часі заінтересувався матеріалами до історії української козащини в Шведськiм державнім архіві, про які з’явилися тоді звістки в наукових справах. В 1898 і потім 1899 р. йому дано відпустку і підмогу для архівальних занять в Стокгольмі, і Молчановський з запалом узявся до збирання матеріалів до історії дипломатичних зносин Хмельницького і його наступників з шведським правительством (коротке справоздання його з занять в “К[иевской] старине”, 1899, IV)*. Не перший раз він вибрав том матеріалів для історії сих зносин в п’ятдесятих і шістдесятих роках XVII в. Збірка ся була видрукувана як том “Архива Юго-Зап[адной] России”*, треба було тільки вступної розвідки, і вона знайшлася, як я чув, майже вповні викінченою в паперах Молчановського по його смерті, так що ся посмертна робота його має незадовго появилися в світ. З пізнішого часу папери до часів Орлика Молчановський передав мені в 1905 р. для опублікування в виданнях Наук[ового] товариства ім. Шевченка, разом з іншими матеріалами про Орлика, збиранням котрих займався п. Ф. Голійчук, вони мають увійти до корпусу матеріалів по історії козащини*.

Бурхливі часи, що насувалися на Росію з японською війною, припали якраз на час по виході Драгомирова з генерал-губернаторства, і для Молчановського настали тяжкі часи. Коли перед тим його становище було трудне, воно стало тепер просто неможливе. Я бачив його восени 1905 р., і він зробив на мене вражіння чоловіка морально розбитого, задавленого роботою, майже непритомного. Серед невимовного нервового напруження, серед тяжких моральних гризот стала розвиватися серцева хвороба, придбана ще в часах студентських "історій". Молчановський розумів сам убійчі обставини свого життя, носився з гадкою пошукати іншого заняття, але перше ніж сей план встиг сповнити, надійшла катастрофа. Він вмер від розриву серця в своїй канцелярії, приймаючи мати одного ув'язненого, що прийшла просити за сина.

Смерть Молчановського викликала жаль і сум в найрізніших кругах, де знали його як наукову силу, страчену для науки завдяки університетському режиму Росії, як відданого своєму народові чоловіка, котрого обставини засудили на роль потайного його приятеля і помічника, і як чесну, гуманну, поступову людину, що на своїй впливовій позиції багато робила для всіх, кого зачіпали своїми зубами колеса "старого прижиму".

"Завтра поховать його, — писав один з київських публіцистів. — Відповідно до прийнятої етикетки, він має лежати в труні в мундирі дійсного статського совітника, на віку труни має виднітися шпада і трикутний капелюх з золотим шиттям, за труною мають нестися ордени на оксамитній подушці, і в сій обстанові, може й, нікому не прийде в голову, що покійник був найменше чиновником і що в потайних сховках своєї душі заховав, як святощі, всі найліпші ідеали своєї понурої молодості".

Він заховав їх. І трагедія його життя була в тім, що він свято ховав сі ідеали, не маючи спромоги, не чуючи відваги їх реалізувати всіма силами своєї багато обдарованої душі. Гіршу долю трудно виміркувати!

Не ховайте в сховках своїх душ їх — своїх ідеалів — ви, молоді сини нашої суспільності, молоді адепти нашої науки, виносячи їх в життя з грізних і понурих часів своєї теперішньої молодості! Здійсняйте їх, реалізуйте їх — скільки стане ваших сил! Досить уже й тих задавлених, замучених життям і його безмисльностями наших людей, число котрих поповнив отсе собою наш товариш, приятель і друг Никандр Молчановський.

Т. LXXXV. — Кн. V. — С. 21). Див. дослідження: Студії з історії церковної унії // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXV. — Кн. V. — С. 21–42 (І. Исидорова унія); Т. LXXXVI. — Кн. VI. — С. 5–30 (І. Исидорова унія); 1909. — Т. LXXXVIII. — Кн. II. — С. 5–22 (ІІ. Митрополит Григорій); Т. XC. — Кн. IV. — С. 5–24 (ІІІ. Мисаїлів лист). Невелику замітку про флорентійську унію, написану Б.Бучинським, опубліковано також у 1913 р. Див.: Сліди великоруських літературних творів про флорентійську унію та урядового акту московського правительства в “Історії флорентійського собору” 1598 року // Там само. — 1913. — Т. CXV. — Кн. III. — С. 23–28.

...виладив він перегляд нових праць до історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в середині й другій половині XV в. ... — йдеться про статтю: Нові праці до історії Великого князівства Литовського в XV віці // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXXV. — Кн. I. — С. 131–166. Б.Бучинський опублікував дві грамоти князя Свидригайла, одну — короля Ягайла і лист великого литовського князя Жигимунда Кейстутовича.

А.Ф.

Пам'яті Никандра Молчановського

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Пам'яті Никандра Молчановського // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXXV. — Кн. I. — С. 5–13.

Автограф зберігається в: ЦДІА України у Києві. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 244, арк. 24–33 зв.

Молчановський Никандр Васильович (народився 1858 р. в с. Лозоватій Балтського повіту Подільської губ. — помер 4(17).12.1906 р. у Києві) — український історик, громадський діяч, чиновник. Дослідник історії Поділля до початку XV ст., козацько-шведських відносин середини XVII і початку XVIII ст.

Бібліографія праць Н.Молчановського: Анонім. Никандр Васильєвич Молчановський (Некролог) // Україна. — К., 1907. — Т. I. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 99–105.

Література: Анонім. Молчановський Никандр // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1644–1645; *Анонім.* Никандр Васильєвич Молчановський (Некролог) // Україна. — К., 1907. — Т. I. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 97–105. Молчановський Никандр Васильєвич // Енциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. — СПб, 1896. — Т. XIX. — С. 680; *Сарбей В.Г.* Молчановський Никандр Васильович // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т. 3. — С. 166–167.

с. 544 *Молоді літа талановитого хлопця припали на часи гарячого Sturm- und Drangperiod-у [буремного періоду] російського життя, й воно скоро вибило його з наукової дороги...* — в прямому розумінні період “штурму і натиску”. В переносному значенні час реформ у різних сферах державного управління Російської імперії у 1860-х — 1870-х рр. (міста, військо, судова система, освіта тощо). Ці десятиліття відзначалися активізацією громадсько-політичного життя в країні.

...вмішаний в політичну історію, був висланий на заслання до В'ятської губернії... — із с.Котельниці В'ятської губернії до Києва Н.Молчановський повернувся 1881 р. і відновив навчання, яке закінчив у 1884 р. (*Анонім.* Никандр Васильєвич Молчановський (Некролог). — С. 97).

...багато писав до петербурзьких видань на теми місцевого життя... — перебуваючи на засланні, Н.Молчановський дописував до петербурзького журналу “Слово” (*Анонім.* Никандр Васильєвич Молчановський (Некролог). — С. 98).

...під час “диктатури серця” гра[фа] Лоріс-Мелікова... — Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович (1825–1888) — граф, російський державний діяч. У 1880 р.

очолював Верховну розпорядчу комісію, яка була створена з метою ліквідації громадської опозиції, запобігання терористичних актів на імператора і вищих чиновників держави. У 1880–1881 рр. — міністр МВС Росії та начальник жандармського управління. Намагався лібералізувати поліцейський режим у країні, щоб таким чином заспокоїти громадськість і заодно позбавити підтримки революціонерів. Він провів ряд реформ, що стосувалися освіти, цензури, селянського питання. Розробив законопроект конституційної реформи. Після вбивства 1 березня 1881 р. імператора Олександра II відійшов від політичної діяльності.

Пише велику працю на факультетську тему по історії Поділля, ряд начерків з економічної історії Європи в XVI–XVIII в. для доповнення курсу нової історії Зеворта, видаваного проф. Лучицьким... — йдеться про працю: *Промышленная деятельность и цехи в Германии XVII и XVIII вв.* (дополнение к книге Эдварда Зеворта “История нового времени”). — К., 1883.

с. 544–545 ... “Цеховая система в Пруссии и реформа цехов при Штейне и Гарденберге” — йдеться про працю: *Цеховая система в Пруссии и реформа цехов при Штейне и Гарденберге*. — К., 1877.

с. 545 Був то час найгіршої реакції в університетських сферах; час ославленої університетської устави 1884 р. ... — новий університетський устав, що замінював попередній 1863 р., відзначався відчутним обмеженням автономії університетів. Вони підпорядковувалися попечителям навчальних округів. Ректорів, деканів призначав міністр, повноваження Ради університетів у адміністративній сфері фактично втрачалися. 23 серпня 1884 р. імператор Олександр III затвердив цей статут, що засвідчив перемогу адміністративного диктату у вищій школі Російської імперії.

... час розгрому Київського університету за студентську демонстрацію під час його ювілею восени 1884 р. — студентські протести проти нового уставу збіглися в часі із святкуванням 50-річчя заснування університету. Наслідками студентських протестів стало закриття університету на півроку, звільнення всіх студентів. Значну їх кількість вислано з Києва, 34—зазнали поліцейського переслідування. В 1885 р. адміністрація університету розробила “Правила для студентів”, які забороняли корпоративні організації, будь-які зібрання, відновлювалася студентська форма одягу тощо. Детальніше див.: *Історія Київського університету / Під ред. проф. О.З.Жмудського*. — К., 1959. — С. 47.

... славний Рененкамф... — Ренненкамф Микола Карлович (1832–1899 рр.) — український правознавець, у 1862–1868 рр. — екстраординарний професор кафедри енциклопедії законодавства Київського університету, у 1883–1890 рр. — його ректор. Основні праці: “Курс юридичної енциклопедії” (1888), “Листи про єврейське і польське питання” (1898) та інші.

Історія Поділля була закінчена друком в 1885 р. і вийшла під титулом: “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., преимущественно по летописям” — йдеться про працю: *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., преимущественно по летописям*. — К., 1885. Ця праця була написана під керівництвом В.Антоновича і представляє собою зразок “обласної” історії.

... по смерті Лебединцева... — Лебединцев Теофан (Феофан) Гаврилович (1828–1888 рр.) — український історик церкви, педагог. У 1861–1864 рр. — доцент і професор Київської духовної академії, у 1864–1880 рр. — начальник Холмської шкільної дирекції. Редактор другого і третього томів першої частини “Архива Юго-Западной России”, у 1882 р. — засновник і редактор журналу “Киевская старина”. Автор праць “Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський” (1864), “Брацтва, їхня колишня і нинішня доля та значення” (1862) та ін.

с. 545–546 Через те участь його в “К[иевской] старине” проявлялася головню в рецензіях, рефератах, перекладах — Н.Молчановський у цьому журналі

опублікував близько 70 рецензій, понад 25 статей і заміток (Анонім, Никандр Васильевич Молчановський (Некролог). — С. 99–105).

с. 546 ... *“Киевское городское управление в 1786 г. по протоколам заседания городской думы” (невиданим)* — йдеться про статтю: Киевское городское управление в 1786 г. по протоколам заседаний городской думы // Киевская старина. — К., 1889. — № 5. — С. 380–399; № 7. — С. 47–63. Див. рецензію: Целевич О. Рец. на: Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. по протоколам заседаний городской думы // Киевская старина. — К., 1889. — № 5. — С. 380–399; № 7. — С. 47–63 // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Бібліографія. — С. 35–36.

Такі, напр., його рецензії книжок: de Gubernatis, Dictionnaire des ecrivains (1889), Рождественский, Южно-русский штундизм (1890), ... Каманин, Переписи еврейского населения в 1765–1791 гг. (1891), Филевич, История древней Руси (1896 — вірєць з їдливої дотепної іронії) — йдеться про рецензії на: Gubernatis de A. Dictionnaire international des ecrivains du jour. Liuraisons I — X. A. Gui. Florense, Paris, Leipzig, 1888–1889 / Edit. L. Nikolai Florena // Киевская старина. — К., 1889. — № 12. — С. 655–661; Liuraisons XI et XII // Там само. — 1890. — № 4. — С. 185–189; Рождественский Арсеній. Южнорусский штундизм. Исследование. — СПб, 1889 // Там само. — № 3. — С. 559–567; Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. (Архив Юго-Западной России, часть пятая, том II. Два выпуска — К., 1890) // Там само. — 1891. — № 3. — С. 514–524.

Своє становище до галицького культурно-національного руху Молчановський зазначив в ряді рецензій, присвячених нашому видавництву — окрім рецензій на видання НТШ, Н. Молчановський здійснював огляд інших видань, що стосувалися українки. Див.: Рец. на: Мончаловский О. А. Литературное и политическое украинофильство. — Львов, 1898 // Киевская старина. — К., 1899. — № 4. — С. 44–48. У ній рецензент гостро критикує О. Мончаловського за антиукраїнство, пишучи, що “твердження цієї книги, або, точніше, памфлету позбавлені здорового людського глузду” (Там само. — С. 45). Інший відгук на: Дрогомирецький В. С. Галицкая Русь и русско-польские отношения. — СПб, 1897 // Там само. — 1897. — № 3. — С. 87–88. Особливо показова рецензія: Филевич И. П. По поводу теории двух русских народностей. — Львов, 1902 // Там само. — 1902. — № 4. — С. 35–40. Рецензент критикує І. Філевича за українофобську позицію, говорячи, що “нічого нового в це складне питання автор не вніс, але “схильний стояти на п’єдесталі верховного судді і пророка, але його судження і пророцтва не вирізняються проникливістю [...] він любить надавати непрохані поради, [...] він дуже суворий до інших, але не до себе”. Оцінюючи безпосередню працю, Н. Молчановський зазначає, що вона «являє собою замах висвітлити питання у відомому руслі (українофобському — А. Ф.), але це в повному значенні слова замах з “негодними средствами”. Не лише висвітлити, але навіть підійти до нього нашому автору ніяк не вдалося» (Там само. — С. 40). Див. відповідь І. Філевича: Вопрос о двух русских народностях и “Киевская старина” // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1902. — № 5. — С. 1–45.

с. 547 ... *(перші огляди були друковані в 1895 р. — кн. XI і XII, потім в 1896 — кн. II, V і X, 1897 — кн. I, V і VII, останній в 1898 — V: огляд томів XVIII–XXI)* — див. рецензії під криптонімом “Н. М.” на I–XXI томи “Записок Наукового товариства імені Шевченка”: Киевская старина. — К., 1895. — № 11. — С. 70–80; № 12. — С. 119–121; 1896. — № 2. — С. 63–66; № 10. — С. 33–36; 1897. — № 1. — С. 27–28; № 5. — С. 74–77; № 7–8. — С. 37–40; 1898. — № 5. — С. 19–23.

...беспристрастном, так сказать, академическом”... — див.: Киевская старина. — К., 1895. — № 11. — С. 72.

Зазначуючи, що редакція III т. “Записок” (Ол[ександр] Барвінський) дала до поданої там статті В.Будзиновського про аграрні відносини редакційне застереження... — йдеться про те, що редакція поставила під сумнів висновки, які виклав у своїй статті В.Будзиновський (Аграрні відносини Галичини // ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 29–123). Вона стосувалася проблеми обезземелення і збідніння галицького селянства. На думку Н.Молчановського, ця праця «служе найкращою прикрасою “Записок”» (Киевская старина. — К., 1895. — № 11. — С. 78).

...в чем легко убедится всякому знакомому с языком, обратившись к самым “Запискам”... — див.: Киевская старина. — К., 1895. — № 11. — С. 72–73.

с. 548 ...перші овочі мого історичного семінару у Львівськiм університетi (1897, VII) — огляд наукових здобутків НТШ Н.Молчановський здійснює в: Киевская старина. — К., 1897. — № 7. — С. 37–38. Він наголошує на значній кількості видань, які видало Товариство, його фінансових труднощах і робить висновок, що “найбільшою метою діяльності цього Товариства є організація галицької українсько-руської академії наук, за зразком чехів, сербів і хорватів” (Там само. — С. 38). Н.Молчановського вразили наукові реферати учнів М.Грушевського, молодих галицьких істориків С.Рудницького і О.Терлецького, опубліковані в “Записках Наукового товариства імені Шевченка” (т. XVII). У зв’язку з цим він пише, що опубліковані роботи цих істориків, “читані на семінаріумі п. Грушевського у Львові [...] свідчать про хорошу історичну школу, котра поступово формується в цьому університетському місті завдяки умілому керівництву молодого київського вченого” (Там само. — С. 39).

...способных к самостоятельному и оригинальному развитию” — див. таку оцінку діяльності НТШ в: Киевская старина. — К., 1898. — № 5. — С. 21. Історик кваліфікує становище української науки та її adeptів у Галичині таким чином: “Матеріальні умови галицько-руської інтелігенції такі, що наукова робота на рідній мові є актом патріотичного самопожертвування” (Там само. — С. 19).

Правда, за генерал-губернаторства Драгомирова... — Драгомиров Михайло Іванович (1830–1905) — російський теоретик військової справи, військовий діяч, генерал від інфантерії (1891). У 1863–1869 рр. — професор кафедри тактики Миколаївської академії Генерального штабу Росії, учасник австро-італо-французької (1859), російсько-турецької (1878–1879) війн. З 1889 р. — командуючий Київським військовим округом, а з 1898 р. — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор. Автор праць “Записки тактики” (1866), “Нарис австро-пруської війни 1866 р.” (1867) та інших, здебільшого з теорії військової справи.

...з запалом увзявся до збирання матеріалів до історії дипломатичних зносин Хмельницького і його наступників з шведським правительством (коротке справоздання його з занять в “К[иевской] старине”, 1899, IV) — Н.Молчановський двічі — в 1898 і 1899 рр. — перебував у Стокгольмі з метою опрацювання архівних матеріалів, що стосувалися відносин гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепи із шведськими королями, листування П.Орлика і мазепинців на еміграції тощо. Огляд документів поданий ним у статті: Письмо к редактору из Стокгольма (о бумагах шведского государственного архива по истории Малороссии) // Киевская старина. — К., 1899. — № 4. — С. 75–89.

Збірка ся була видрукувана як том “Архива Юго-Зап[адной] России”... — йдеться про публікацію: Архив Юго-Западной России. — Ч. 3. — Т. 6: Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии 1649–1660 гг. — К., 1908. Іншу частину документів, які були зібрані Н.Молчановським у стокгольм-

ському архіві, опублікували лише в 1930 р. Див.: Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. III. — С. 17—55. Документи, які опубліковані в цьому збірнику, походять із матеріалів, переданих вдовою історика Археографічної комісії Української академії наук. Вони майже всі стосуються періоду гетьманування І.Мазепи і його відносин із шведським королем, турецькими і татарськими зверхниками тощо. Комісія прийняла рішення опублікувати з них десять найцікавіших документів (Там само. — С. 17). Окрім цих двох публікацій, у Н.Молчановського є ще дві праці, написані на підставі стокгольмських матеріалів. Див.: Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. — К., 1899. — № 1. — С. 1—5; Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Там само. — 1903. — № 1. — С. 91—101.

З пізнішого часу папери до часів Орлика Молчановський передав мені в 1905 р. для опублікування в виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, разом з іншими матеріалами про Орлика, збиранням котрих займався п. Ф.Голійчук, вони мають увійти до корпусу матеріалів до історії козаччини — ті матеріали, які зібрав Ф.Голійчук про П.Орлика, було вирішено опублікувати на засіданні археографічної комісії НТШ від 13 жовтня 1906 р. (Хроніка НТШ. — Львів, 1906. — Ч. 28. — С. 12).

А.Ф.

Петро Голубовський. Некролог

Публікується за виданням: Грушевський М. Петро Голубовський. Некролог // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. II. — С. 159—162.

Голубовський Петро Васильович (народився 16(28)06.1857 р. в с. Мінусінськ, тепер Красноярський край — помер 18(31).03.1907 р. у Києві) — український історик, професор кафедри російської історії Київського університету.

Бібліографія праць П.Голубовського: Д[орошенко] Д. Проф. П.Голубовський. Посмертна згадка // Україна. — К., 1907. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 74—80.

Література: Д[орошенко] Д. Проф. П.Голубовський. Посмертна згадка // Україна. — К., 1907. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 74—80; Исторический вестник. — СПб, 1907. — № 5. — С. 698; Пінчук Ю.А. Голубовський Петро Васильович // Енциклопедія історії України. — Т. 2: Г—Д. — К., 2005. — С. 151.

с. 550 ...вихованець Чернігівської гімназії й Київського університету... — закінчив гімназію в 1877 р. з золотою медаллю. Після закінчення університету був залишений стипендіатом для підготовки до професури (Д[орошенко] Д. Проф. П.Голубовський. Посмертна згадка. — С. 75).

В 1879 р. появляється перша його розвідочка з джерелознавства старої Русі (звістки Тітмара Мерзебургського)... — йдеться про статтю: Хроніка Дитмара, як источник для русской истории // Университетские известия. — К., 1878. — № 9. — С. 27—40.

...історію Сіверщини до кін[ця] XIV стол[іття]... появилася друком 1881 р. — йдеться про книгу: История Северной земли до половины XIV в. — К., 1881. — 202 с. За неї отримав золоту медаль. Див. рецензію: Линниченко И. Рец. на: Голубовский П. История Северной земли до половины XIV в. — К., 1881; Багалеї Д. История Северной земли до половины XIV в. — К., 1882 // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1883. — № 5. — С. 163—203. І.Линниченко в своїй ґрунтовній рецензії порівняв дві праці, причому П.Голубовському, якщо і ро-

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоттво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)